

ИСТОРИСКОТО И НАРАТИВНОТО ВРЕМЕ ВО РОМАНОТ „ПОД ИГОТО“ НА ИВАН ВАЗОВ

Луси Караниколова

Филолошки факултет, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип

HISTORICAL AND NARRATIVE TIME IN NOVEL "UNDER THE YOKE" OF IVAN VAZOV R E S U M E

This article treat the problematic of narrative and historical time in the novel "Under the Yoke" of Ivan Vazov.

Branched narration of the novel allows several types of summaries to be identified, in which the causal principle and the presence of so-called "Cardinal cores" (= pivotal narrative nests) are preserved, according to the terminology of Roland Barthes.

The novel "Under the Yoke" allows the temporal category to be followed in it, after such a manner that on the foundation of extremely complex narrative time, there are found or even better, can be recognized reliable historical moments from one of the most important periods of Bulgarian revolutionary history.

Narrative time is indicator of narrative mastery of Smith and the influence of Victor Hugo in building Romanesque structure, and historical time of high revolutionary charge in the remarkable epoch- before Liberation.

Keywords: narrative line, summary, parallel summary, „unfinished plot ring“ “Cardinal core”

Р Е З И М Е

Оваа статија ја третира проблематиката на наративно и историското време во романот „Под игото“ на Иван Вазов.

Разгранетата нарација на романот допушта во неа да се препознаат неколку типови сижеа, во кои е запазен каузалниот принцип и присуството на т.н. „кардинални јадра“ (=стожерни наративни гнезда), според терминологијата на Ролан Барт.

Романот „Под игото“ е податен за во него да се следи темпоралната категорија, по таков начин што, на подлогата на исклучително сложеното наративно време, се наоѓаат или подобро, можат да се препознаат веродостојни историски моменти од еден од најзначајните периоди на бугарската револуционерна историја.

Наративното време е показател за раскажувачкото мајсторство на Вазов и влијанието на Виктор Иго во градењето на романескната структура, а историското на високите револуционерен набој на знаменитата епоха – пред Ослободувањето.

Клучни зборови: наративна линија, сиже, паралелно сиже, „недовршен сижеен обрач“, „кардинално јадро“.

1. ПРИСТАП

Оваа статија се занимава со проблематиката на категоријата – време од една наратолошка и историска гледна точка. Романот „Под игото“ од Иван Вазов ми се чинеше за податен во таа смисла, од едноставна причина што располага со мошне развиено сизже, но и затоа што тој е историски роман, *par excellence*.

Фокусирањето на интересот кон темпоралниот и хронолошкиот статус на знаменитиот бугарски роман, подразбира „движење“, или „извлекување факти“ во рамките на, кажано со Аристотеловски вокабулар, категориите *веројатност* и *веродостојност*: првата, иманентна на уметноста, односно на литературниот текст, кој никогаш „не заборава“ дека е фикција и втората, типична за кодот на историјата.

Во таа смисла, целта е, не да се проучи односот текст : свет, ниту пак да се потврди веродостојноста на изнесените литерарни факти. Значи, не се трага по реалното постоење на апостолот Иван Краличот, алијас Бојчо Огњанов, иако секој од четирите окрузи на Априлското востание имал токму свој апостол (Нјагулов, 2002: 122, 123). Не се трага ниту по степенот на вистинитоста, на верноста по однос на стварноста и историската веродостојност.

Моето внимание е насочено првенствено спрема автентичниот карактер на сизжетото, кон веројатноста и причинско-последичните (=каузални) врски меѓу наративните факти, кон нивната линеарна (=сукцесивна) подреденост и по оние историски елементи за кои може, според принципот - „пре-познавање“ да се рече дека се историски валидни.

Да поедноставам: провокацијата е во *процесуалноста* – наративна и историска.

2. КАТЕГОРИЈА ВРЕМЕ - НАРАТИВНО VIS A VIS ИСТОРИСКО

Наративната категорија време е дамнешна преокупација на поетиката. Најинтензивни и најпродуктивни во таа смисла беа истражувањата во епохата на рускиот формализам (1915 – 1928), а особено во ерата на францускиот структурализам, во 60-тите години од 20 – от век, кога во фокусот на интересот беше главно третманот на т.н. „арматура на раскажувањето“, или „нарацијата во потесна смисла“, според вокабуларот на знамениот теоретичар на книжевните форми – Жерар Женет. Во неа, во таа арматура, или скелет на нарацијата, категоријата – време е, може да се каже – клучниот фактор. Зашто имено, без темпоралната составка, наративниот текст не може да постои.

Што сè ја чини наративната категорија – време.

Најнапред, потребата од задолжителното почитување/постоење на неизбежниот *каузален (=причинско – последичен) принцип*. Еден од патријарсите на француската структуралистичка школа, Ролан Барт, ќе нотира: „Во поредокот на дискурсот тоа што е набележано по дефиниција е набележливо (...) Или сè има значење, или ништо нема значење“ (Барт, 1996: 140).

Како наративен императив, причинско - последичната заемна условеност меѓу составките на раскажувањето, од своја страна пак, е зависна од феномените на *веројатноста и мотивацијата*. Тие по свој начин го легитимираат раскажувачкото време. Зашто имено, „(...) веројатен е оној исказ што е организиран така што да биде вистинит доколку би се случувал на ниво на стварноста“ (Мухиќ, 1990: 72). Веројатноста (и мотивацијата) му е нужна на раскажувањето од проста причина што без неа, заверката по однос на стварноста не би можела да се озакони.

Линеарноста, како именентна компонента на литературниот текст е веројатно најефектниот показател/симулатор на темпоралниот маркер. Имено, јазикот на раскажувањето се одликува со аналитичност во изложувањето на текстовните информации и тоа е нешто што го легитимира временскиот код. Постои разлика меѓу сетилната перцепција на стварноста и обидот забележаното да се трансформира во раскажување, во текст. Првата состојба подразбира опфаќање предмети/ликови/настани во човековиот видокруг, иако притоа можеби нема да се поведе сметка за подробностите во таа стварност. Во вториот случај, јазикот на текстот „си го прави своето“ – тој е способен „линеарно да раскажува“. Времето во процесот раскажување, со тоа треба да се согласиме, е подолго од моменталната перцепција. Потребно е да се направи распоред за редоследот по кој ќе се претставуваат настаните или ќе се опишуваат предметите и да се обмисли колку време ќе биде потребно за да се опишат сите предмети/ликови/настани одделно. Треба да се вложи оптимум творечки напор за времето и линеарноста на тој процес да се преобразат во книжевна стварност, која читателот треба да ја „прими“ и уште да замисли како може да изгледа таа и таква стварност (фикциска, книжевна), под претпоставка реално да постои. Наративноста е иманентна на говорот, односно на јазикот, па според тоа и на писмото (=текстот).

Кога Барт зборува за столбот (=арматурата) на раскажувањето, тој дефинира две големи класи единици: функции (и внатре во нив кардинални гнезда и катализи – како дистрибутивни единици) и индиции (поточно индиции во потесна смисла и информанти-како интегративни единици).

Премногу е експлоатиран во науката ставот на францускиот литературолог за кардиналните јадра како пружина (=стожер) на раскажувањето, неопходни и „доволни едновремено“ и катализите, индициите во потесна смисла и информантите како експанзии кои го „пополнуваат“ просторот во наративната линија. Но, од гледна точка на ентитетот – наративно време, тоа е од исклучителна важност. Имено, според Барт, кардиналните јадра се „оптоварени“ со „примарна амблематика“, што значи дека: „Функциите подразбираат метонимиски односи, Индициите метафорички; едните одговараат на функционалност=глагол *прави*, другите пак на функционалност=глагол *е*.“ (Барт, 1996: 144).

Зошто кардиналната функција на Барт е битна за наративната категорија – време? Најмногу заради метонимиските односи меѓу гнездата кои ја „обезбедуваат“ линеарноста, како фундаментален услов за конструкција на текст. И уште повеќе заради тоа што линеарноста, или сукцесивноста во подредувањето на текстовните информации се способни да го симулираат реалното време во дискурсот на фикцијата.

Што ја чини пак, кардиналната функција – „кардинална“: „За да биде кардинална една функција, доволно е дејството со кое се врзува таа да отвора (или да воведува, или пак да затвора) некоја последична алтернатива за текот на приказната, накусо, да инаугурира или да заклучува некоја несигурност; ако во еден фрагмент *свони телефонот*, подеднакво можно е да се одговори или да не се одговори, нешто што нема да пропушти да ја воведи приказната во две различни насоки“ (Барт, 1996: 144, 145). Значи, јадрата, „(...) тоа се „кризни“, „ризични“ наративни точки на кои паѓа одлуката во раскажувањето: дали ќе продолжи, во кој и каков правец ќе продолжи или – дали ќе престане“ (Внгелов, 1996: 27).

Ваков е моделот за анализа на наративното време во романот „Под игото“ на Иван Вазов: каузалност, веројатност, линеарност и, сето тоа „степенено“ во метонимиската линија на кардиналните јадра.

Историското време во овој роман не е тешко да се препознае. Тоа е експлицитно „присутно“, се разбира, од нараторска и писателска перспектива во една евокациска форма, која подразбира негување на историската веродостојност, барем по однос на подготовката, избувнувањето и исходот на Априлското востание, заедно со шармантното вметнување конкретни историски факти, од типот на документи или предмети. И сето тоа „зачинето“ со една љубовна приказна, за жал и таа со трагичен крај.

За ова време, историското, не може да се рече дека е докрај веродостојно. Во романот тоа бездруго го задоволува условот на веројатноста, но веродостојноста е потчинета на веројатноста. Тоа е и логично...

3. ДЕМОНСТРАЦИЈА

3.1. Темпоралниот статус

Технички, романот „Под игото“ има линеарно сиже од паралелен тип. Оваа квалификација не е конечна, зашто богатата наратија на првиот бугарски роман е склона кон „разводнување“ на линеарноста во „наративни прстени“ (Šklovski, 1969: 53). Тоа е генерален белег на расказноста, што несомнено, влијае и врз темпоралната составка.

Паралелното сиже им припаѓа на двете приказни – револуционерната и љубовната. Првата, за подготовките и избувнувањето на многузначајното за Бугарите Априлско востание. Втората за љубовта меѓу апостолот Огњанов и учителката Рада. Не се овие приказни радикално, строго одвоени, зашто честопати се спојуваат, се сретнуваат, сè

додека најпосле, на крај и не се претопат една во друга. Во часот на смртта на Бојчо Огњанов, Рада и докторот Соколов. Во таа смисла, раскажувањето станува уште и логично, па и емоционално ефектно.

„Двете приказни“ се перманентно „разбивани“ од сижејните прстени, кои, за волја на вистината не прават „дупка“ во нарацијата, односно нарациите, не ја прекинуваат, зашто нивна тенденција е да дополнат, да дообјаснат, да предпочат нешто што внимателниот читател веќе помислил дека недостига или дека е пропуштено.

Развивањето на двете паралелни сижеа - револуционерното и љубовното, воопшто не ѝ пречи, не ја „сопнува“ линеарноста, на интегралната приказна. Тоа веќе значи дека и времето, наративното, има свој природен, логичен тек, иако можеби е потребен напор во процесот на читањето и запаметувањето на наративните информации, кои воопшто не се малку на број. Тоа е овозможено благодарение на метонимиските односи на кардиналните јадра.

3.2. Линеарноста на кардиналните јадра

Романот „Под игото“ физички е поделен во три дела. Линеарноста на нарацијата, односно наративното време „тече“, „се развива“ низ 42 кардинални гнезда, по таков начин што 21 од нив се сместени во првиот, 15 во вториот и 6 во третиот дел. Врската меѓу нив е технички обезбедена од природата на метонимиските односи – тие му се „покоруваат“ на принципот – соседност! По таков начин се задоволува условот на темпоралноста, чиј доминантен квалификатив е, се разбира – процесуалноста, движењето, симулирано во оловни букви, сместени на нешто помалку од 450 страници печатен текст (во изданието на македонски јазик). Имено, иако гнездата во оваа наративно – темпорална анализа се изолирани од текстот, тие и натаму остануваат блиски, соседни, според тоа и логички поврзани.

Нулта точка на временскиот тек на нарацијата е вечерата во домот на чорбаци Марко. Наративно гнездо нема „да се создаде“ сè додека не се „наруши“ семејниот мир во темницата на дворот, кога се појавува Иванчо Краличот, кој ќе биде засолнет од големиот родољуб – чорбаци Марко. Или, сè додека не стане нешто што би ѝ понудило на приказната две алтернативи за натамошен развој на дејството.

3.2.2. Приказ на наративната пружина (=низата од кардинални јадра)*

Прв дел на романот:

I KJ – Иванчо Краличот го нарушува семејниот мир во куќата на чорбаци Марко.

* Во натамошниот текст, синтагмата – кадинално јадро, ќе биде нотирана со кратенката KJ.

II KJ – Краличот ги убива озлогласениот Емексиз-Пеливан и неговиот придружник Топал Хасан во воденицата на дедо Стојан, заради обидот да биде силувана Мариќа, ќерката на старецот.

III KJ – Краличот се засолнува во манастирот на отец Викентиј, човекот кој му помогнал и на Левски и многу револуционери.

Логичната врска, базирана на принципот – соседност, меѓу овие три кардинални јадра е осигурана и заради нивната единствена смисла – заокружување на бегството на Краличот. Но, ова сè уште не е наративен прстен.

Не постои ваква смисловна врска меѓу сите изолирани кардинални јадра, од едноставна причина што паралелната наратија и мноштвото наративни прстени не дозволуваат беспрекорна логична низа на гнездата од почеток до крај. Тоа пак, не значи дека на метонимичноста, па според тоа и на темпоралноста им се случуваат привремени прекини, зашто сврзувачкото ткиво и натаму е сè уште многу цврсто, благодарение на задоволената каузалност. А за таа да не се пренебрегне, Вазов вметнува наративни прстени со основна функција – да дополнуваат. Таков е манирот на неговото раскажување – дополнува, дообјаснува, го напрегнува читателското внимание за повторно да го врати на главниот наративен тек.

IV KJ – Докторот Соколов одбива да ја признае „вината“ дека е поврзан со „непознатиот“, кому му го дал палтото, без да го познава.

V KJ – Соколов се враќа од притвор.

-Еден *наративен прстен*: Се однесува на причините зошто Соколов бил ослободен-му се доверува на чорбаци Марко, дека наместо конспиративни материјали, во џебовите имало обични исечоци од весник. Чорбацијата ќе признае дека тој ја направил „замената“.

VI KJ – Средба меѓу Бојчо Огњанов (Иван Краличот) и докторот Соколов.

-Уште еден *наративен прстен* ја објаснува, веќе потемелно првата средба меѓу двајцата главни протагонисти на раскажувањето.

VII KJ – Средба меѓу Огњанов и учителката Рада, во дворот на женскиот манастир, на завршната училишна приредба.

-Засебен *наративен прстен* објаснува зошто Соколов му го дал името Бојчо Огњанов на Краличот и „процесот“ на заемното вљубување на Бојчо и Рада.

VIII KJ- Рада останува покрај Огњанов и откако тој ѝ признава дека тој е бегалецот што ги уби Турците во воденицатата.

IX KJ – Писмото од Стевчов до Рада; Стевчов ќе биде казнет така што Соколов ќе го исплаши со својата мечка. Сатиричен фрагмент, упатен спрема категоријата – домашни предавници.

X KJ – Средба меѓу прогресивните жители на Бела Црква. Почетни подготовки на востанието.

XI KJ – Средба Огњанов – Муратлиски, алијас Јарос Брзобегунек, австриски Чех и фотограф во Бугарија.

XII KJ - Песот - загар на Емексиз Пеливан ќе лае по Огњанов. Сведок е онбашијата.

XIII KJ – Веста од весникот „Дунав“ за бегството на Краличот од затвор. Стевчов сфаќа дека Краличот и Огњанов е една личност.

XIV KJ – Нечесниот Стевчов во куќата на убавата Милка.

XV KJ – Почнува „добротворната“ улога на недоветниот Мунчо – му открива на игуменот дека тајната за убивството во воденицата е откриена од Стевчов и пренесена на онбашијата.

XVI KJ – „романтичарското“ бегство на Огњанов од црквата, со помошта на благородниот слепен Колчо.

XVII KJ – Огњанов се засолнува во Веригово.

XVIII KJ – Огњанов го напушта Веригово преправен во Турчин.

XIX KJ – Заптите го убиваат таткото на Петар.

XX KJ – Двајцата заптии, во романтичарски стил, ќе бидат изедени од волци.

XXI KJ- Апсењето на Огњанов.

Втор дел на романот:

XXII KJ – Обновување на Комитетот за подготовка на востанието.

XXIII KJ – Студентот Кандов обелоденува дека Стевчов е предавникот на Огњанов.

XXIV KJ – Стевчов ја предава идејата за востание пред бегот и шпионот Заманов.

XXV KJ - Изненадното доаѓање на Огњанов на заседанието на Комитетот. Херојсо-романтичарската ролја на Колчо слепиот.

-Наративен прстен: се разоткрива Заманов, шпионот кој околностите го направиле таков.

XXVI KJ - Заманов го спречува бегот да направи упад во Комитетот.

XXVII KJ – Ѓаконот Викентиј под наговор на Огњанов ќе украде 200 лири од отец Јеротеј за откуп на пушки.

-Наративен прстен: хуманата животна мисија на отец Јеротеј.

XXVIII KJ – Огњанов е свесен дека ќе загине во востанието.

-Наративен прстен: мини-приказната за црешовиот топ.

XXIX KJ – студентот Кандов го осуетува Стевчов: му удира шлаканица кога вториов ја огрдува Рада.

XXX KJ – Кревањето на востанието.

XXXI KJ – Деморализираноста на востаниците од Клисура, заради осаменоста во напорот востанието да успее.

XXXII KJ – Казна за деморализираните востаници: го убиваат Циганинот што им помагал на Турците.

XXXIII KJ – Огњанов тргнува за Бела Црква за и таму да го мотивира текот на востанието, а како поддршка за Клисура.

XXXIV KJ – Обидот на Огњанов да го осуети нападот на Турците, на чело со Тосун бег.

XXXV KJ – Битката кај Клисура.

XXXVI KJ – Востанието е задушено.

Трет дел на романот:

XXXVII KJ – Средба на Огњанов со Иван Боримечката и уште тројца востаници.

XXXVIII KJ – Ироничиот потфат на Стевчов – ја спасува Бела Црква од Топуз бег, успевајќи да собере данок.

XXXIX KJ – Рада го наоѓа писмото од Огњанов кај Марика.

XL KJ – Средба Огњанов – Соколов, во воденицата.

XLI KJ – Средба Рада – Огњанов, во воденицата.

XLII KJ – Смртта.

3.2. Хронолошкиот статус

Романот „Под игото“ на Иван Вазов, тоа е добро познато, се квалификува во прв ред како историски роман. Поточно, тоа е роман во кој се спроведува процес на *актуелизација на минатото*. Симптоматично е сознанието што се наметна во оваа моја анализа на *наративното и хронолошкото време* дека, историските по однос на наративно-темпоралните ентитети се помалку на број. Но, за сметка на тоа пак се далеку попровокативни, особено затоа што се „вметани“ во еден кокетирачки манир. Како да се случајно тука, како Вазов да имал намера да не ги спомне, ама ете, „му се испуштиле“. Тие му се „покоруваат“ на наративното време, зашто се наоѓаат на негова „територија“, иако покрај него имаат задоволителен степен на линеарност, на процесуалност. Сепак, конкретните историски факти се, ни повеќе ни помалку – импутирани, вметнати во раскажувачката оска.

Еве зошто е тоа така.

Литературната наука од постмодернистичка провиниенција ја направи разликата меѓу *фикција* и *факција*. (Аристотел тоа го направи многу порано и го нарече веројатност, наспроти веродостојност) Првата е иманентна на наративниот, а втората на кодот на историјата. Реално, тешко е и, практично неможно стварноста, таква каква што е, да „влезе“ во текст. Но, затоа постои категорија на, како што го нарекува Весна Мојсова-Чепишевска - „поетски историцизам“. Неговата улога не се сведува на „(...) обична реконструкција или едноставно подготовка на теренот за една веќе позната приказна. Идејата е во намерата познатото да ни се причини за непознато, познатото да се прикаже, да се парафразира како непознато“ (Мојсова-Чепишевска, 2007: 112). Со други зборови, историчноста станува книжевна историчност, а веродостојноста на „факцијата“ се претвора во веројатност на „фикцијата“. Или: конкретните историски факти на кои се наидува во романот на Вазов се „факти на раскажувачката фикција“. Тоа е така, особено што тие не се наоѓаат на едно раскажувачко место ами се распрснати низ целокупното ткиво на наративната фикција. А такви „факти во наративна фикција“, (=или историско во наративно време) во романот на Вазов се:

-Исечокот од весникот „Независност“, што во времето на престојот на Каравелов во Букурешт го издава бугарската емиграција;

-Прогласот на Левски и Каравелов;

-Брошурата со прозни и поетски текстови од писателите – емигранти во Букурешт;

-Еден конкретен датум – 28-ми септември, 1875-та, кога почнуваат подготовките за Априлското востание;

-Бела Црква, местото каде што се криел и Левски;

-Една историска вистина спомената на заседанието на Комитетот: Каравелов и неговата желба за балканска федерација под кнез Милан. Се споменува и Христо Ботев, како огнен социјалист;

-Индириктно, преку личната и животна приказна на отец Јеротеј се сугерира впечатокот дека, по конституирањето на Егзархијата, Бугарите имаат слободен црковно-православен живот.

-Правењето на црешовиот топ, во конкретен историски миг - пролетта, 1876-та година;

-20-ти април, 1876-та година, почетокот на востанието во Клисура.

-25-ти април, истата година кога клисурци остануваат без масовна поддршка;

-Историскиот биланс на востанието, во прекрасниот метафоричен параграф: „Априлското востание беше недоносенче, зачнато под занесот на најврелата љубов и задушено од мајката, во ужасот на раѓањето. Тоа умре, пред да почне да живее. Ова востание нема историја. Беше краткотрајно. Златните надежи, верата длабока, силата гигантска, а ентузијазмот – капитал од неколку страдалнички века: сè отиде во еден миг“ (Вазов, 2005: 390).

Романот „Под игото“ на Иван Вазов содржи сè на сè 10 историски веродостојни фрагменти, кон кои уште можат да се додадат метафоричниот фрагмент за трагичниот биланс на востанието. Сигурно е дека и зад ликовите на востаниците, па и во ликовите на пробугарските и протурските чорбаџии се кријат реални од тоа време личности, кои, заради природата на уметничката постапка не се автентично разоткриени.

Го завршувам ова поглавје во историографски манир, цитирајќи ја бугарската историја: „Априлското востание останува најкрупната вооружена пројава на националноослободителното движење (...) Тоа има силен одглас во светската општествена јавност и (...) придонесува за тоа (...) во текот на летото и есента 1876-та година, бугарското прашање да стане централна тема во преговорите меѓу европските сили“ (Нягулов, 2002: 125, 126).

4. КОМЕНТАР

Надвор од анализата на нарато-темпоралните и историско-хронолошките ентитети останала толку типичните за Вазов романтичарски белези. Се разбира дека не му припаѓаат на еден таков аналитички контекст, но пак, токму тие се одраз на творечката личност на овој голем писател и на карактерот на уметноста на неговото време.

Имено, раскошно разгранетата нарација низ две сижејни линии и мноштвото наративни прстени, потоа на места опширната експозиција во одделни поглавја на

романот, па и воопшто романескната композиција мошне многу наликуваат на раскажувачкиот манир на еден Виктор Иго и на раниот Балзак. Тоа бугарската критеристика одамна го апсолвираше (Константинов: web | Библиотека "Български писатели", т. III). Чудесното спасување на Бојчо Огњанов од турските запии пред манастирот, неверојатната физичка сила на Иван Боримечката, спасителската улога на Колчо слепиот па и онаа на Мунчо недоветниот, колку и да се во функција на потребите на раскажувањето толку се и романтичарски пројави.

Иако романот е завршен во 1888-та година во Одеса, Русија, кога главниот тек на бугарската литература е во насока веќе на практикување на реализмот и зачетокот на модерната, веројатно Вазов не можел една ваква „историска проблематика“ да ја „смести“ во реалистички или модернистички рамки.

Впрочем, кога се „копа“ по националното минато за кое спомените се многу живи и сè уште многу болат, неопходно е историскиот податок да се облече во „фикциско“ руво. Па нека биде тоа на места и романтичарско. Дозволено е тоа кога националната суштина е негово тело...

ЛИТЕРАТУРА:

Аристотел 1979: Аристотел. *За поетиката*. Превод од старогрчки, предговор на авторот и коректура Михаил Д. Петрушевски. Скопје. Македонска книга, Култура, Наша книга, Комунист, 1979.

Андоновски 2003: Андоновски, В. *Ритамот на улицата во поезијата на Гане Тодоровски*. Зборник на трудови во чест на Гане Тодоровски. Скопје. Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филолошки факултет „Блаже Конески“. стр. 65-76, 2003.

Барт 1996: Барт, Р. *Увод во структуралната анализа на раскажувањето. Теорија на прозата*. Избор на текстовите, превод и предоговор, Атанас Вангелов. Скопје. Детска радост. стр. 129-177, 1996.

Бугарски 1975: Bugarski, R. *Lingvistika o čoveku*. Beograd. Beogradski izdavačko-grafički zavod. 1975.

Вазов 2005: Вазов, И. *Под игото*. Скопје. Матица македонска. Превод од бугарски јазик: Катерина Стојанова и Евдокија Ристевска, 2005.

Вангелов 1996: Вангелов, А. *Елементи на раскажност. Теорија на прозата*. Избор на текстовите, превод и предоговор, Атанас Вангелов. Скопје. Детска радост. стр. 7-40, 1996.

Георгиевска, Јаковлева 2008: Георгиевска-Јаковлева, Л. *Книжевност и културната транзиција*. Скопје. Институт за македонска литература, 2008.

Женет 1985: Ženet, Ž. *Figure*. Beograd. Vuk Karadžić, 1985.

Константинов: Константинов Г. web | Библиотека "*Български писатели*", т. III).

Лоц 1988: Lodge, D. *Načini modernog pisanja*. Zagreb. Globus, 1988.

Мојсова Чепишевска 2007: Мојсова-Чепишевска, В. *Ново читање на традицијата*. Скопје. Спектар. стр. 111-121, 2007.

Нягулов 2002: Нягулов, Б. *Историја на Б'лгарите*. Софија. Дамян Яков, 2002.

Мухиќ 1988: Мухиќ. Ф. *Мотивација и медитација*. Скопје, Наша книга, 1988

Шкловски 1969: Šklovski, V. B. *Uskrsnuće riječi*. Zagreb. Stvarnost, 1969.